

památkový postup

ULOŽENÍ A PÉČE O KNIŽNÍ FONDY V KLÁŠTERNÍCH KNIHOVNÁCH

Autor: Mgr. BcA. Radomír Slovík

Památkový postup vznikl v rámci projektu „Brána moudrosti otevřená. Barokní kulturní dědictví klášterů Broumov a Rajhrad: ochrana, restaurování, prezentace“ (ID. kód projektu: DG16P02R047) financovaného z programu NAKI Ministerstva kultury ČR v letech 2016–2020.

Obsah

1. CÍLE PAMÁTKOVÉHO POSTUPU	3
2. ÚVOD DO PROBLEMATIKY	3
3. PRŮZKUM FYZICKÉHO STAVU KNIŽNÍHO FONDU	4
3.1 Rozsah průzkumu	5
3.2 Tvorba formuláře	7
3.3 Průzkumový tým	15
3.4 Realizace průzkumu	15
4. SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ	19
5. PŘÍLOHA č. 1.....	20
6. PŘÍLOHA č. 2.....	21

1. CÍLE PAMÁTKOVÉHO POSTUPU

V praxi se setkáváme s různými podobami a mírou dochování historických klášterních knižních fondů.¹ V minulosti docházelo velice často, z různých důvodů, k přemístění fondu z původních prostor do prostor náhradních. Pro potřeby tohoto památkového postupu přistupujeme apriori k fondu jako takovému a nebere se zřetel na komplexnost celé knihovny – tedy nejenom fondu ale i prostoru. V případě klášterů byla knihovna velice důležitým a cenným prvkem mobiliáře, kterému byla v rámci původního uložení obvykle věnována náležitá péče a pozornost. Při budování knihoven byl kladen důraz na účelové řešení jak stavby samotné, tak i mobiliáře, který sloužil nejen k uložení ale i reprezentaci majitele. Situace kde se nám dochoval prostor knihovny s původním (či dobovým) mobiliářem a knižním fondem jsou tak pro nás velice cenné. Péče o takovou památku vyžaduje mnohem komplexnější přístup, než tomu bývá při zajištění péče a způsobu uložení u jednotlivin nebo menších knižních celků.

Benediktínská knihovna v Broumově, která byla pilotním souborem našeho průzkumu, obsahuje cca 18 000 svazků knih od gotiky až po 19. století, čímž představuje velice pestrý knižní fond jak po stránce obsahové, tak po stránce materiálové a typologické.

Cílem památkového postupu je popsat postup provádění fyzického průzkumu knižního fondu jako základního a zcela zásadního kroku pro stanovení koncepce a strategie péče o fond.

2. ÚVOD DO PROBLEMATIKY

Zcela primárním a velice důležitým krokem v péči o knižní fondy je jejich průzkum. Průzkumy knižních fondů rozdělujeme na několik typů. Známe základní průzkum fondu,² průzkum fyzického stavu,³ typologický průzkum,⁴ průzkum materiálový⁵ či průzkum za účelem

¹ Pod termínem knižní fond rozumíme uloženou a zpřístupněnou sbírku knižních jednotek v určitém prostoru – knihovně.

² Jde o jednoduchý průzkum–prohlídku fondu, při které procházíme fond a zjišťujeme jeho dostupnost, míru využívání, kontrolujeme klimatické podmínky úložného prostoru, způsob uložení, nahodile procházíme knihy ve fondu a zběžně pouze vizuálně překontrolujeme jejich stav, sledujeme případné náznaky mikrobiologického poškození, deratizační boxy, odchytné pastě na hlodavce, či hmyz,...

³ Zde se můžeme setkat i s označením konzervátorský či restaurátorský průzkum.

⁴ Zaznamenává historické tvarosloví knižní vazeb. Používá se zejména při studiu historických vazeb, dobovém zařazování, kompletnosti svazků či vytipování významných objektů pro instituci. Jde o průzkum, který jde po otázkách samotné podstaty objektu a všímá si různých konstrukčních detailů.

⁵ Zde se může jednat o průzkum fondu za účelem vytipování rukopisů jako objektů se specifickou potřebou péče a kontroly, vzhledem k užití železgalových inkoustů a jejich poškození – korozi.

získání informací o formátovém složení sbírky,⁶ původních vlastnicích knih apod. Volba typu průzkumu je odvislá od rozboru cílů a správného položení otázek, na které chceme získat odpověď. Pokud si položíme pouze jednu, či několik otázek, na které potřebujeme v aktuální situaci znát odpověď, může průzkum trvat poměrně krátkou dobu. Trvání průzkumu je samozřejmě odvislé od rozsáhlosti toho kterého fondu. Zde však musíme upozornit na skutečnost, že při komplexnějších průzkumech (případně i jejich kombinaci) strávíme průzkumem více času, ale získáme hned několik pozitiv. Jedním z nich je získání většího množství informací, které budou pro nás, jako správce fondu, důležité do budoucna. Druhým je fakt, že omezíme fyzickou práci s fondem a snížíme tak rizika jeho poškození. Komplexněji pojaté průzkumy tak doporučujeme provádět zejména u vzácných nebo rozsáhle poškozených fondů, a minimalizovat tak manipulaci s nimi.

Při práci se používají formuláře – dotazníky, které jsou sestavované dle potřeb toho kterého typu průzkumu. Při vytváření průzkumového listu (bez ohledu na typ průzkumu) doporučujeme provést nejprve pilotní prohlídku celého fondu, a na jejím základě pak stanovit otázky. Evaluaci vhodného a dostatečného souboru otázek doporučujeme ověřit provedením „cvičného“ průzkumu na nahodile vybraných knihách. Zamezíme tak tomu, abychom v průběhu realizace průzkumu objevovali nedostatky a byli nuceni dotazník doplňovat, případně se vracet zpátky k již prozkoumaným svazkům.

Doporučujeme postupovat od jednoduchých prohlídek knižních fondů ke specializovaným průzkumům, které jsou časově velmi náročné. Jednoduchá rychlá prohlídka nám pomůže vytipovat/určit priority stran uložení, péče či ochrany fondu. Doporučujeme, aby i v případě průzkumů, či rychlých pravidelných podmínek docházelo k zaznamenávání zjištěných skutečností do formulářů.

Zásadní informace pro stanovení koncepce a strategie péče o fond získáme po provedení průzkumu fyzického stavu fondu.

3. PRŮZKUM FYZICKÉHO STAVU KNIŽNÍHO FONDU

Pod průzkumem fyzického stavu knižního fondu se rozumí úkon, během kterého dochází k podrobnému poznání rozsahu a míry poškození knih a podmínek jejich uložení. Tento typ průzkumu je již neodmyslitelnou součástí prací konzervátorů/restaurátorů papíru, knih a archivních materiálů a je zcela nepostradatelný pro správce sbírek.

⁶ Provádí se zejména z důvodu vytvoření ochranných obalů a vytipování velkoformátových objektů a specifických částí fondu (fotoalba, herbáře,...) s požadavkem na horizontální uložení.

Jeho správné provedení a vyhodnocení výsledků je důležité hned z několika hledisek. Za prvé se dozvíme o příčinách, které vedly k poškození knihy/knih/fondu. Za druhé o jejích důsledcích – rozsahu poškození fondu a za třetí nám dodá informace o nutnosti provést opatření, která by měla zpomalit či zcela odstranit příčiny poškozování. Zde pak na významu nabývá preventivní péče.

3.1 Rozsah průzkumu

Zcela zásadní pro určení typu a rozsahu činnosti v péči o fond je poznání jeho fyzického stavu. A tak průzkum fyzického stavu knižního fondu je prvním, pro který by se správci fondu měli rozhodnout. Jeho výsledky nám poskytnou informace o typech vazeb, zastoupených v předmětné sbírce. Dále pak o materiálové různorodosti a vyhodnocení druhů a rozsahu poškození. Součástí výsledků průzkumu je rovněž i vytipování svazků s doporučením na konkrétní zásah. Získáme statistické údaje potřebné pro zadání výroby ochranných obalů, případně plánování konzervátorských a restaurátorských prací. Důležitým výsledkem tohoto typu průzkumu je i možnost diagnostiky příčin poškození, které budou důležité při řešení otázek samotného uložení fondu od způsobu uložení (vertikální, horizontální), přes klimatické podmínky úložného prostoru a vlastního úložného systému.

Míra a rozsah jednotlivých činností u průzkumu fyzického stavu závisí od charakteru samotné sbírky. Rozsah a charakter poškození, jak u knižní vazby, tak u knižního bloku, sledujeme ve všech případech. V závislosti na typu psacích podložek a psacích látek se však průzkum doplňuje zejména o měření pH psací podložky. V případě pergamenových rukopisů je vzhledem k vysoké alkalické rezervě samotné podložky zbytečné sledovat její pH. U starých tisků se setkáváme s velice kvalitními ručními papíry a tak měření pH doporučujeme provádět pouze orientačně v případech, kde bychom na základě vizuálního zhodnocení stavu podložky nabyli podezření na snížení jeho hodnot (v případech zhnědnutí papírové podložky; při snížení odolnosti papíru – tedy zvýšení jeho křehkosti; v situacích kdy došlo k zasažení svazku/fondu vodou – povodeň, prasklý hydrant, ...). Naopak u rukopisů na papírové podložce, kde se velice často setkáváme se železogatovým inkoustem doporučujeme sledovat míru koroze inkoustu⁷ s měřením pH samotné podložky.

⁷ Příčiny koroze inkoustu tkví ve složení a způsobu jeho výroby (síran železnatý, třísliviny). Receptura a proces výroby nebyl ustálen a tak se u historických dokumentů můžeme setkat jak s případy, kdy železogatové inkousty blednou, nebo sprašují z důvodů špatně zvoleného výrobního procesu, tak se situacemi, kdy nám inkoust trhá papír či text zcela vypadáva. U koroze železogatového inkoustu popisujeme 4 stádia degradace: 1. Dochází ke tvorbě fluoreskujících produktů v okolí linie textu; 2. Postupující koroze zabarvuje rubovou stranu psací podložky do odstínu hnědé, bez viditelného mechanického poškození; 3. Rubová strana je zabarvena do hnědé odstínu a objevuje se praskání papíru v okolí linií textu; 4. Vypadávání samotného textu s fragmenty papíru, až úplná ztráta textového pole. Více k problematice koroze železogatového inkoustu viz: BÁRTOVÁ, Pavla; SLOVIK, Radomír. *Železogatové inkousty v restaurátorské praxi*. Univerzita Pardubice, 2015. Dále pak informace dostupné z: https://scholar.google.cz/scholar?q=ink-corrosion.+org&hl=cs&as_sdt=0&as_vis=1&oi=scholar

Měření pH papírové podložky je důležité sledovat i u objektů (knih, novin, archivních materiálů,...) pro jejichž vytvoření byl použit dřevitý papír,⁸ s nímž se setkáváme od druhé poloviny 19. století.

K samotnému zjištění pH papírové podložky je možné použít jak speciální laboratorní pH metry, tak přenosné pH metry pro rychlé orientační zjištění míry kyselosti papíru. Zde je důležitou podmínkou, aby byly pH metry vybaveny kombinovanou dotykovou (plošnou) elektrodou. Pro snadné a rychlé rozlišení kyselého materiálu od nekyselého můžeme rovněž doporučit pH tester (pH tužka, či pero). Snadné použití spočívá v náplni pera/tužky, kterým je chlorfenolový roztok. Použitím pera – provedením čáry dojde dle kyselosti podkladu k zbarvení roztoku.⁹

Doporučujeme, aby součástí průzkumu byla rovněž fotodokumentace. Její pořizování je vhodné zejména z důvodu lepší a rychlejší orientace správce fondu při vyhledávání potřebných svazků, přípravě knih k restaurování atd. Samotnou fotodokumentaci doporučujeme pořizovat za stálých podmínek. Zejména za stabilního umělého osvětlení. Vyvarujeme se tak riziku pořízení snímků nedostatečně nasvícených, špatně čitelných a barevně nepřesných. Doporučujeme použití buďto trvalého umělého osvětlení, nebo zábleskových fotografických světel s barevnou teplotou světla 5 000 – 6 000 K. Pro co nejlepší kvalitu pořizovaných snímků použijeme nereflexní fotografické pozadí. Zde se nabízí nepřeborná škála možností od profesionálních fotografických stolů s difuzní deskou, přes přenosné fotografické stany až po textilní či papírové pozadí. Doporučujeme použití textilního pozadí v bílé nebo světle šedé barvě. Jeho výhodou je snadný transport, rychlé přizpůsobení vytýčenému prostoru pro fotodokumentaci, vzhledem k jeho povaze jej také snadno a rychle přizpůsobíme formátu svazku a při šetrné manipulaci a čištění má dlouhou životnost. Při použití digitálního fotoaparátu doporučujeme rozlišení v minimální velikosti 10 Mpx. Stran samotné velikosti fotografií doporučujeme jejich pořizování ve formátu JPG a ukládání do samostatných složek označených signaturou, nebo názvem příslušné knihy. Data doporučujeme zálohovat na flash disku, případně externím disku.

V praxi se rovněž často setkáváme s tím, že je v rámci průzkumu mezi prováděné činnosti zařazeno také mechanické čištění. Důvodem jeho provádění je prvotní očista knihy od prachového

⁸ Problémy se surovinami pro výrobu papíru vedly již od poloviny 18. století ke hledání jiných dostupnějších materiálů než byla hadrovina, která nedokázala pokrýt poptávku. Vedle řady nezdárných pokusů zaznamenal obrat až Kellerův (Friedrich Gottlob Keller) vynález tzv. mechanické celulózy v r. 1844. Ta se zpočátku uplatnila jako přídatek k hadrovině. Dále však byla řešena otázka odstranění hemicelulóz a ligninu, které snižovaly kvalitu papíru. Nejstarší výroba buničiny vycházela v r. 1853 s delignifikací slámy za použití roztoku hydroxidu sodného. V roce 1857 započala výroba natronové buničiny. Od roku 1874 začala tovární výroba sulfitové buničiny a v roce 1879 byl objeven sulfitový proces výroby buničiny.

⁹ Pokud se roztok zbarví do fialova, je hodnota pH papíru 6,8 a vyšší. Půjde tedy o papír neutrální až alkalický. Žluté nebo barevně méně viditelné – čitelné zbarvení indikuje kyselé prostředí. Pro otestování přesnosti tužky doporučujeme provést kontrolní měření na papíru/lepence o kterém víte, že je alkalický.

depozitu. Za tímto účelem bývá používán vysavač s regulovatelnou silou odtahu a latexové gumy.¹⁰ S přihlédnutím ke zkušenostem z praxe však doporučujeme provést suché čištění knižního fondu a mobiliáře jako samostatnou operaci.

V případě podezření na mikrobiologické poškození¹¹ naopak doporučujeme již v rámci průzkumu provést kontrolní stěr s jeho následnou kultivací. K samotnému odběru stěru a vyhodnocení výsledků viz více v kapitole 3.4 Realizace průzkumu.

3.2 Tvorba formuláře

Formulář připravujeme individuálně podle charakteru daného knižního fondu. Můžeme však přitom vycházet ze struktury vzorového formuláře. (viz Příloha č. 1) Z praktického hlediska doporučujeme, aby se rozsah průzkumového listu nerozšiřoval na více než dvě stránky = tj. jeden list formátu A4. Formulář je sestaven ze základního popisu objektu a popisu poškození knihy (knižní vazby a knižního bloku). Závěrečná část dotazníku obsahuje další doporučení vedoucí k lepší ochraně, případně jsou zde zaznamenána doporučení na restaurátorský zásah (odkyselení, částečné restaurování, komplexní restaurování atd.). Vyplněné formuláře řadíme za sebou dle signatury, nebo pořadového čísla (viz text níže).

Obecně musíme konstatovat, že v našem prostředí je stále ještě neustálena terminologie typologického popisu knihy. A jednoznačná shoda nepanuje ani v případě charakteristiky a označení popisu poškození. V případě daného památkového postupu jsme si této situace vědomi a vycházíme z termínů jak ustálených tak nově vytvořených za účelem nápravy terminologie nesprávně označovaných prvků a částí vazby.¹²

Formulář má podobu předtištěného dotazníku s výběrem možností k zaškrtování. Vedle výběru z možností předtištěných kategorií a hodnocení je potřeba ponechat místo pro zaznamenání poznámky, či slovního popisu. Ten je důležitý zejména v případech, kdy se v rámci zkoumaného

¹⁰ Jde zejména o latexové gumy prodávané pod obchodním názvem *Wallmaster* nebo *Cleanmaster*. Jejich velkou výhodou je, že se při čištění nedrolí a při zachování nezbytné opatrnosti je lze použít i opakovaně.

¹¹ Poškození mikroorganismy se na papírové podložce projevuje vizuálně vznikem barevných skvrn (vznikají díky kontaminaci látkami, které plísně uvolňují při svém metabolickém procesu), nebo fyzicky degradací samotného papíru. Ta se po otevření povrchu (tzv. vatovatění) projevuje zejména oslabením a zkrěhnutím papíru.

¹² Na pokrytí desek vazby se používala useň. V případě knižních vazeb se setkáváme s termínem „celokožená vazba“, nebo „kožené vazby“. Jde o termín zažitý, ale nesprávný, který je bohužel i v současné době bez zájmu o dostatečně erudovaný popis stále nesmyslně přebírán a užíván. Argumentace, že jde již o termín zažitý a rozšířený je zcela nedostatečná a v současné době, stavu poznání a rozvoje oboru zcela nepochopitelná. Kůže a useň jsou zcela rozdílné materiály s různými chemickými a fyzikálními vlastnostmi. V celém textu tak budeme pracovat s termínem „useň“. Useň je zpracovaná a vyčištěná kůže. Radou mechanických a chemických procesů při zpracování získává useň vhodné užitkové vlastnosti (tj. odolnost vůči vlhkosti a vodě, odolnost proti vyšší teplotě, mikrobiologickému napadení, trvalou pružnost, ohebnost a pevnost). Lze odlišit různé druhy usní na základě způsobu jejich činění (např. tříslučiněné, hliničiněné, zámíšové atd.) a na základě lícové struktury po vlasových kanálcích je možné identifikovat i druh zvířete, jehož kůže byla pro výrobu usně použita. Nejpoužívanějšími kůžemi pro výrobu usně byly v minulosti teletiny, koziny, skopovice a vepřovice.

souboru vyskytne jev ležící mimo definované kategorie. Při číslování jednotlivých průzkumových listů můžeme postupovat několika způsoby. Pokud se jedná o nezpracovaný knižní fond, doporučujeme nejdřív provést roztrídění knih do tematických celků (Bible, Historie, topografie,...). Pak pro číslování dotazníků a knih použijeme označení kombinující pořadové číslo knihy a zkratku daného tematického celku (např.: 1 B – jako Bible č. 1; 155 Hist. – kniha s pořad. č. 155 z tematického okruhu historie). Pokud bychom při průzkumu postupovali „knihu po knize“, tak bychom se po následném seřazení knih dle obsahu ocitli ve velice komplikované situaci s dohledáváním svazků na základě čísel průzkumových formulářů. V případě, že se jedná o knižní fond se zavedeným uspořádáním knih dle tematických okruhů s vlastním systémem signatur, doporučujeme převzít tyto signatury také pro dotazník a uspořádávat formuláře v pořadí za sebou dle pořadí signatur a čísel v ní.

Velice často se u formulářů objevují různé zkratky. Obecně jde o jev, který je z úsporných důvodů pochopitelný. Důležité je ovšem myslet na to, že zkratky by měly být předem stanoveny, jasně zaznamenány a vysvětleny, aby byly jasně identifikovatelné nejen pro autory průzkumu, ale i pro další zájemce po jeho ukončení.

Do úvodu formuláře zadáváme základní identifikační údaje o svazku jako je místo uložení (č. skříně, regálu, atd.), dále pak signaturu, titul knihy, případně pomocný název, autora, dataci (tisku rukopisu), jméno tiskaře a místo tisku, jazyk, počet dochovaných fólií (stran), případně informaci o tom, že svazek je nečíslovaný a rozměry knihy uvedené v milimetrech.

U děl, která nejsou opatřena foliací, ani paginací je důležité se dohodnout se správcem fondu na tom, jaký postup bude zvolen v případě nečíslovaných svazků. Zda se počet fólií spočítá a do formuláře uvede celkové číslo, nebo zda se již při vykonávání samotného průzkumu jednotlivá fólií očísloují měkkou grafitovou tužkou.

Vedle popisu základních identifikačních údajů se sleduje i způsob uložení a systém práce s knižním fondem.

Další oddíl formuláře je již zvlášť vyhrazen popisu knižní vazby a knižního bloku. U popisu knižní vazby je důležité označení, zda se jedná o vazbu původní¹³ (originální), dobovou¹⁴ vazbu

¹³ Pod označením „původní vazba“ rozumíme případy, kdy můžeme opatření bloku vazbou zasadit do stejného historického, slohového období, respektive, kdy se opatření bloku vazbou vejde do časové hranice 10 let od vzniku samotného tisku. Srovnej též: VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha 2006. Heslo: Vazba původní, s. 972

¹⁴ Jde o vazbu, která je svými typologickými znaky poplatná dobovému úzu, ale její časové zařazení nekoresponduje s dobou vzniku samotného tisku. Často se setkáváme s případy převazeb starších titulů do historických vazeb mladšího období, např. tisk z 16. století je vázán v barokní vazbě apod.

či dobovou převazbu,¹⁵ nebo převazbu.¹⁶ Do formuláře zařazujeme i informaci o opravě či restaurování svazku.

Historické vazby dělíme podle druhu pokryvu na celousňové, polousňové, pergamenové, polopergamenové, textilní a papírové. Určení druhu pokryvu je důležité zejména pro stanovení klimatických podmínek uložení. Podle materiálu použitého pro výrobu knižních desek pak rozlišujeme vazby měkké¹⁷ a pevné.¹⁸

Detailnější popis výzdoby pokryvu, zlacení, zpracování záložek, knižního kování,¹⁹ desek, nasazení vazů atd. nezaznamenáváme. Tyto náležitosti řadíme do typologického průzkumu (viz Příloha č. 2).

Následuje popis a charakteristika rozsahu samotného poškození svazku. Zde popisujeme zvláště poškození knižní vazby (pokryvu, kování, desek, kapitálků, organizmu šití) a samostatně pak i knižního bloku (kompletnosti bloku, ořízek, složek a jednotlivých listů).

Celkové zhodnocení rozsahu a míry poškození je vyjádřeno slovním hodnocením. Z důvodu zajištění stejného hodnocení a popisu rozsahu a typu poškození jednotlivými účastníky průzkumu doporučujeme stanovit kategorizaci poškození s její charakteristikou před samotným prováděním průzkumu. Zatímco se struktura průzkumových formulářů může z velké části shodovat, je stanovení míry a stupnice rozsahu poškození na subjektivním hodnocení – popisu toho kterého případu.

Členové průzkumného týmu musí být s navrženými stupni hodnocení dobře obeznámeni. (viz dále podkapitolu 3.3 Průzkumový tým)

¹⁵ Určení toho, zda se jedná o dobovou vazbu nebo dobovou převazbu není jednoduché. Vyžaduje to detailní průzkum vazebných konstrukcí vazby. Pokud knižní blok nenese žádné stopy po předešlé (původní) vazbě, jako jsou vpichy po šití, ořezání bloku atd., mluvíme spíše o vazbě dobové. Pokud jsou však patrné zásahy z předešlé vazby, mluvíme o dobové převazbě.

¹⁶ Termínem „převazba“ označujeme všechny vazby, u kterých je zřejmé, že v minulosti došlo k převázání svazku (zpravidla z důvodů poškození vazby, případně knižního bloku, nebo celé knihy). Rozdíl mezi dobovou převazbou a převazbou je spatřován v neerudovaném přístupu při převazbě – opravách, jak u knižního bloku tak i knižní vazby. Zejména u ní se setkáváme s opravami, ze kterých je zřejmé, že povědomí člověka, jenž opravu prováděl, o knihařském řemesle bylo minimální, respektive žádné. Zásahy jsou často provedeny na úkor funkčnosti svazku. Nutno je však podotknout, že bez v minulosti proběhnuvší snahy tisk ochránit, by se nám nejspíše nedochoval do současné doby.

¹⁷ U knižních desek se jedná pouze o pergamen, nebo pergamen podlepený příděstím předsádky, případně byl pro výrobu desek použit kartón (buďto kaširováním několika listů makulatury, nebo ruční papír silnější gramáže) či dřevěná dýha (buďto jako samostatná nebo podlepená papírem). O měkkých vazbách mluvíme v případech, kdy síla desky je do 1 mm.

¹⁸ O pevných vazbách mluvíme v případech, kdy k výrobě desek byla použita lepenka nebo dřevěné desky. Síla desek přesahuje 1 mm.

¹⁹ Stran správného postupu při popisu a použití odborné terminologie viz: SOJKOVÁ, Karina. *Kovové prvky v knižní vazbě: terminologie, vývoj, výroba, restaurování a konzervace*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2011. ISBN 978-80-7395-429-1.

Doporučujeme osvědčenou metodu rozdělení typů a míry poškození do 4 kategorií:

1. Dobrý (stabilní):

Svazek je kompletní. Knižní vazba i knižní blok jsou kompaktní a plní svou funkci. Můžeme vysledovat pouze drobná poškození (odřeniny, znečištění prachem, ohnuté rohy listů,...), jejichž vznik je poplatný stáří a častosti využívání. U žádného z materiálů (usně, dřeva, papíru, kovu) nepozorujeme chemickou nestabilitu.

Ilustrační příklady:

Sign. III E alfa 1

Sign. XIX G beta 39

2. Částečně poškozený:

Na rozdíl od stupně 1. je zde rozsah poškození vyšší co do míry odření a ztrát usňového pokryvu, kování, či části knižního bloku. Můžeme rovněž sledovat nefunkčnost některých konstrukčních prvků (přetržený vaz, prasklá drážka, uvolněné kování, silná koroze kování, poškození desek hmyzem, mechanické defekty v knižních deskách, zatekliny na papírové podložce, rozsáhlejší poškození mechanického charakteru – ohyby, trhliny, ztráty,...).

Ilustrační příklady:

Sign. V A 1

Sign. IV A 10

3. Poškozený:

V tomto případě již došlo k zásadnímu poškození funkčních části vazby či bloku, např.: oddělení desky, případně obou desek od bloku, uvolnění usňového pokryvu, rozvolnění šití bloku, vypadávání listů,...

Ilustrační příklady:

Sign. III C beta 17

Sign. IV F alfa 36

4. Kritický stav:

Takto označujeme svazky, v jejich případě je poškození tak rozsáhlé, že je ohrožená samotná existence knih. Je nutné učinit okamžité zákroky k záchraně knihy. Jedná se např. o případy, kdy je rozsáhle poškozená jak vazba (uvolnění pokryvu, oddělení desek, poškození desek jak mechanického tak biologického charakteru,...), tak i knižní blok: organizmus šití je nefunkční, z formátu bloku vypadávají složky, případně listy, u papírové podložky došlo k rozsáhlému poškození mikroorganismy,...

Ilustrační příklady:

Sign. III D beta 18

Sign. VI A 1

Průzkumový list rovněž obsahuje doporučení k provedení konkrétních zásahů: výrobě ochranného obalu, opatření pro ochranu poškozených částí knihy, či samotného restaurování. Zde je však rovněž důležité poznamenat, z pohledu současného poznání a vývoje oboru, že restaurování knihy se stále více soustřeďuje na maximální respektování původnosti dochovaného objektu s apelem na minimalizaci restaurátorských úkonů.²⁰ Požadavek zadavatele – správce sbírky knižního fondu – se tak snadno může setkat s „neporozuměním“ ze strany restaurátora odborníka.

Při pořizování fotodokumentace dodržujeme základní pravidla týkající se pořízení stejných situací – pohledů u každého svazku. Pořizujeme fotografii přední a zadní desky vazby, pak šikmý pohled na knihu z pohledu přední ořízky a ze strany hřbetu, následně titulní list a dvě fotografie zachycující charakteristické poškození svazku. Dokumentace v tomto rozsahu je zcela dostačující pro získání základního přehledu o typu vazby knihy a rozsahu poškození svazku.

V rámci průzkumu sledujeme i klimatické podmínky (relativní vlhkost a teplotu) uložení,²¹ použití světelných zdrojů, pH papírové podložky a biologické poškození.

Zařazování fotografií přímo do formulářů je možné pouze v situaci, kdy zvolíme pro průzkum formu elektronického zpracování a vyplňování průzkumového dotazníku. Průzkum by se významně prodloužil v čase a finančně nabyl na nákladech.

²⁰ Pro zajištění funkčnosti a ochrany knihy není vůbec zapotřebí rekonstruovat všechny konstrukční prvky. Restaurátor by měl velice citlivě hodnotit přístup k dobovým – historickým zákrokům a samotnému rozsahu dochování objektu s přihlédnutím na jejich historickou vypovídající hodnotu.

²¹ Zde můžeme vycházet jak z mezinárodní normy ISO 11799:2003, tak české verze normy ČSN ISO 11799 (Informace a dokumentace – Požadavky na ukládání archivních a knihovních dokumentů)

3.3 Průzkumový tým

Průzkum musí provádět zaškolený tým. Ideální je, pokud průzkum přímo provádějí lidé vzdělání v oboru konzervace/restaurování papíru a knižní vazby. Odborné vzdělání je důležité pro správné terminologické popsání a určení místa poškození, dále pak stran zhodnocení závažnosti rozsahu poškození, jeho vlivu/nebezpečí pro knihu do budoucna, či určení rozsahu nutných zásahů.²²

Počet členů týmu odvisí od rozsahu samotného fondu a vytyčeného časového úseku na zpracování samotného průzkumu a samozřejmě i od finančních možností zadavatele průzkumu. Z hlediska eliminování nepřesností doporučujeme práci ve dvojici nebo dvojicích, kdy jeden z pracovníků knihu popisuje a druhý provádí zápis do formuláře a případně koriguje hodnocení. U rozsáhlejších týmů doporučujeme v případě vzniku diskutabilních situací přizvat k diskusi ostatní kolegy.

Z našich zkušeností vyplývá, že je ideální, aby se do průzkumu zapojil i samotný správce fondu. Ten je nápomocný při doplňování identifikačních údajů o svazcích. V opačném případě je, u zpracovaných fondů, důležitá práce s katalogem či katalogizačními štítky. Účast správce fondu na samotném průzkumu může být obohacující i pro něj samotného. Správci fondů totiž často neznají technologií výroby knihy a typy poškození. Vedle oboustranného dokonalejšího poznání fondu dochází i k dalšímu vzájemnému zaškolení.

Čas strávený s popisem jednoho svazku se může pohybovat od 5, až po 30 min. Z praktických zkušeností víme, že čas pro zpracování prvních položek je zpravidla delší. Časem, kdy se pracovník začíná lépe orientovat jak v popisu, tak zaznamenávání zjištěných skutečností, se doba pro zpracování jednoho svazku zkracuje.

3.4 Realizace průzkumu

Pro vlastní práci průzkumového týmu doporučujeme vyčlenit samostatnou místnost mimo knihovnu. Důvodem je co nejmenší narušení klimatických podmínek v prostoru uložení svazků. Při provádění průzkumu přímo in situ, pohybu několika osob v řádu několika dnů by snadno mohlo dojít k negativnímu ovlivnění teploty a vzdušné vlhkosti v prostoru samotné knihovny. V případě provádění průzkumu fondu, který je umístěný v klimatizovaných prostorách by zase klimatizační systém mohl negativně působit jak na práci, tak na zdraví samotného restaurátora. V ideálním případě by se tak měla před započítím průzkumu v blízkosti uložení fondu vytipovat pracovní

²² V daném oboru je zcela zásadní práce M. Ďuroviče a kolektivu, kteří teprve na začátku 21. století touto odbornou knihou položili oficiální základy oboru a specializace restaurování papíru, knižní vazby a dokumentů: ĎUROVIČ, Michal. *Restaurování a konzervování archiválií a knih*. V Praze: Paseka, 2002. ISBN 80-7185-383-6.

místnost, kde bude možné průzkum provádět. Při transportu svazků z místa uložení na místo zpracování však musíme dbát na co nejmenší výkyvy klimatických podmínek, kterým budou knihy vystaveny. U teploty²³ sledujeme, aby rozdíl v teplotě nebyl za dobu 24 hod. výši než 5° C a v případě relativní vlhkosti by neměl být rozdíl větší (opět za dobu 24 hod.) než 20 %.²⁴ V situacích, kdy není možné provést průzkum nikde jinde než v prostorách samotné knihovny (místě uložení fondu) dbáme na sledování klimatických změn v samotném prostoru a dle vyšších požadavků uzpůsobíme i pohyb osob a pracovní dobu týmu.

Samotný průzkum fyzického stavu započneme prohlídkou knižního fondu a prostor, ve kterých je uložen. Tato prohlídka slouží k bližšímu poznání fondu, na jehož základě připravíme průzkumový formulář (viz příloha č. 1). Ten je po sestavení vytištěn a v průběhu průzkumu ručně vyplňován.

Knihy vybíráme v menším množství tak, abychom nemuseli mezi knihovnou a prostorem určeným pro průzkum chodit po zpracování každé jedné knihy, na druhou stranu nedoporučujeme z knižního fondu odnášet více knih, než jsme schopní za 1–2 hod. zpracovat a to zejména z důvodu zbytečného vystavování svazků klimatickým změnám. Po zpracování je kniha vrácena na své původní místo.

Pro samotnou manipulaci se svazky v průběhu práce doporučujeme používat jednorázové latexové rukavice.²⁵

Fotodokumentaci provádíme až po prozkoumání svazku (vyplnění formuláře). Pracovník se tak s knihou lépe obeznámí a v rámci pořízení fotodokumentace s ní jednak dokáže bezpečně manipulovat, jednak se soustředit na důležitá místa.

Vyplněné průzkumové formuláře zakládáme do šanonů dle čísla skříně/formuláře.

Po ukončení prací statisticky zpracujeme výsledky průzkumu. Konečné doporučení by mělo obsahovat seznam signatur svazků dle jednotlivých doporučení, např.: výroba ochranných obalů, sledování pH papírové podložky, částečné restaurování, komplexní restaurování,....

²³ Obecně platí, že snížením teploty se prodlouží životnost dokumentů. Vysoká teplota urychluje proces degradace a zvyšuje riziko napadení mikroorganismy (zejména plísní).

²⁴ Stejně jako u teploty, tak i u relativní vlhkosti obecně platí, že její vysoké hodnoty urychlují procesy degradace a zvyšují riziko poškození plísní.

²⁵ Výhodou použití latexových rukavic oproti ochranným bavlněným rukavicím, se kterými se také můžeme setkat, je jejich hladký nepřilnavý povrch. Tenká a hladká vrstva latexu nesnižuje cit rukou při práci a zabraňuje zadrhnutí o uvolněné části kování, usňového pokryvu, atd.

Provádění stěrů pro mikrobiologickou analýzu v průběhu průzkumu.

Zpracovávání typologických prvků knihy a jejich zaznamenávání do předem připraveného formuláře.

Zázemí pro fotodokumentaci knih po průzkumu (fotostan se studiovým zábleskovým osvětlením).

Navracení knih do polic po zpracování.

4. SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ

ĐUROVIČ, Michal a kol. *Restaurování a konzervování archiválií a knih*. V Praze: Paseka, 2002. ISBN 80-7185-383-6.

BÁRTOVÁ, Pavla; SLOVIK, Radomír. *Železagalové inkousty v restaurátorské praxi*. Univerzita Pardubice, 2015.

JELÍNKOVÁ, Dagmar edit. *Rukověť péče o papírové sbírkové předměty*. Rada galerií České republiky, Praha 2003. ISBN 80-903422-0-5

SOJKOVÁ, Karina. *Kovové prvky v knižní vazbě: terminologie, vývoj, výroba, restaurování a konzervace*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2011. ISBN 978-80-7395-429-1.

VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha 2006.

Norma ČSN ISO 11799: Informace a dokumentace – Požadavky na ukládání archivních a knihovních dokumentů

5. PŘÍLOHA č. 1

Příklad průzkumového listu pro průzkum fyzického stavu knižního fondu

č.

Průzkum fyzického stavu fondu

.....

Katalogizační číslo.....Signatura.....

Název díla.....

Autor.....Datace.....

Místo tisku, vydání.....

Tiskář.....Jazyk.....

tisk rukopis

Rozměry: výška....., šířka....., síla.....

Počet folií....., stran.....

Vazba: původní , dobová , opravovaná , restaurovaná , převazba s původními prvky , převazba komplexní , celokožená , polokožená , měkká , fascikl ,
Psací látka: papír ruční , papír strojový pergamen , kombinace

Popis poškození knižní vazby

kompaktní , nekompaktní

Pokryv: mech. znečištění , poškrábaný , odřený , ztráty , poškození hlavy , paty , prasklá drážka , ztráta hřbetu , hmyz , hlodavci , jiné poškození

Desky: oddělené , ztráta , přední , zadní , prasklé , poškozené , rohy

Blok: šití , přetřhané vazy , prasklá drážka , uvolněné listy

Popis poškození knižního bloku

blok: dobrý část poškozený poškozený alarmující

mech. znečištění , trhliny , vypadávající listy , vypadávající složky , ohnuté rohy , pomačkání , zatekliny , skvrny , hrubé nečistoty , ztráty , hmyz , hlodavci , plíseň , foxing , degradace inkoustu , koroze , dřívější opravy

Celkové hodnocení stavu

dobry část poškozený poškozený kritický

specifický problém:

Návrh na restaurátorské zásahy

ochranný obal , rozměry:

mechanické čištění , dezinfekce , komplexní restaurování , částečné restaurování , ambulantní oprava , kontrola pH , proklad proti rzi

Průzkum provedl:

Datum:

6. PŘÍLOHA č. 2

Příklad průzkumového listu pro typologický průzkum knižního fondu

Skříň č..... Katalogizační číslo.....
Signatura.....
Pomocný název
Název díla
Autor
Datace
Místo tisku, vydání
Tiskař Jazyk
Rozměry (mm): výška, šířka, síla
Počet folií....., stran....., nečíslováno

Knižní vazba

Původnost: původní , opravovaná , restaurovaná , převazba s původními prvky , převazba komplexní

Typ: celousňová , polousňová , měkká , poloplátěná , jiná.....

Šití: počet vazů....., jednoduché , dvojité , usňové , motouzy

Pokryv desek: tříšločiněná useň , jircha , pergamen , papír , jiný.....

Štítek: pergamen , papír , nápis:.....

Povrchová výzdoba: slepotisková tlačítka , slepotisková linka , zlacení , jiná.....

Desky: dřevo , lepenka , kaširovaný papír , pergamen , síla desek.....

zhranění.....

způsob nasazení.....

Kapitálek:.....

Ořízka:.....

Kování: počet dochovaných částí.....

mosaz , ocel , zapínání napřed , nazad , trn na hraně , trn na desce , háčkové spony ,

typ štítku středové kování , nárožnice , pukly , hrany , tkanice , řemínek

Poznámky:.....

Knižní blok

Předsádky: papír , pergamen

Tisk: černý , červený ,.....

Druh sazby: sloupce (počet)....., obdélníková , ztrácející se sazba , per extensum

Způsob paginace/foliace.....

marginálie, rubriky

kustody sloupcové , stránkové , listové , jiné.....

Poznámky:.....

Grafická výzdoba

Ilustrace: dřevořez , mědiryt , kolorované ,.....

rámce , verzálky , vlisy , viněty , tiskařská znaménka , linky , signet

Iniciály:.....

Poznámky:.....

Poškození knižní vazby

Hodnocení stavu: dobrý , částečně poškozený , poškozený , kritický

Podezření na plíseň: , lokace.....

Poškození: hmyz , hlodavci

.....
vazy , drážka , oddělená deska , deformace , prasklinyrohů ,

hrany

odřený povrch , poškrábaný povrch , práškovatění usně , mizení slepotisku , oděr zlacení

Poškození hřbetu: u hlavy , u paty , prasklý , oddělený , chybí , deformace ,

jiné

Poškození šití:

poškozené□, uvolněné□, vypadávající listy□, vypadávající složky□, poškozený kapitálek□

Poškození kování:

chybějící□, nefunkční□, rez□

chybí:.....

poškození knižního bloku

blok: dobrý □ část poškozený □ poškozený alarmující □

prach□, mechanické znečištění□, trhliny□, zvlnění□, foxing□, rozmytí textu□, zatekliny□ skvrny□, hmyz□, hlodavci□, ohnuté rohy□, pomačkání□, vytrhané a vyřezané listy□, poškození předsádkových listů□

.....

Celkové hodnocení stavu

dobrá □ část poškozená □ poškozená □ kritická □

specifický problém:.....

Návrh na restaurátorské zásahy, konzervaci a jiná opatření

ochranný obal□, phase-box□, desky s tkalouny□, ochrana hřbetu□

rozměry:.....

mechanické čištění□, dezinfekce□, komplexní restaurování□, částečné restaurování□, ambulantní oprava□, kontrola pH□, proklad proti rzi□

Průzkum provedl:

.....

Datum:.....